

Gabriela ZARRI, *La 'religione' di Lucrezia Borgia. Le lettere inedite del confessore*, Roma: Ministero per i beni e le attività culturali: Comitato Nazionale Incontri di studio per il V centenario del pontificato di Alessandro VI (1492-1503); Roma nel Rinascimento, 2006, 332 p., il·l.

Entre els llibres que els últims anys s'han publicat sobre Lucrècia Borja, cal saludar l'obra de Gabriela Zarri com una de les aportacions més interessants al tema. Es tracta, ras i curt, d'un llibre *nou* sobre Lucrècia Borja, que se centra en l'estudi monogràfic d'un aspecte no desconegut, però sí secundari, en les biografies sobre el personatge: el context i les manifestacions de la seva vida espiritual i devota. Algun apòlogista del XIX i el seu primer biògraf modern, Gregorovius, s'hi referiren de passada, tot recordant l'exemplar carta que havia adreçat poc abans de morir al papa Lleó X; Davidsohn divulgà el 1901 que Lucrècia havia estat enterrada amb l'hàbit de terciària dominicana (*Archivio Storico Italiano*, sèrie V, 28), i vuitanta anys després Samaritani va dedicar un article al seu perfil espiritual i religiós (*Analecta Tertii Ordinis Regularis Sancti Francisci*, 14). Tot i això, les biografies posteriors, més o menys divulgatives, s'han continuat centrant en l'atzarosa carrera matrimonial de la filla de Vannozza com a reflex dels interessos polítics del pare i el germà, Alexandre VI i Cèsar Borja, o bé repeteixen tòpics de la llegenda creada des dels libels coetanis fins a la literatura del XIX-XX, als quals s'afegeixen interpretacions psicològiques que diuen més sobre la sensibilitat de l'historiador que no sobre Lucrècia.

A la "Premessa", Zarri explicita les coordenades teòriques de la seva investigació: el personatge històric de Lucrècia Borja és estudiat com un cas particular per "configurare e sperimentare un modello teorico relativo alla religione delle donne di governo nel Rinascimento" (p. IX). L'objecte d'estudi és la Lucrècia duquessa de Ferrara (1505-1519) pel casament amb l'hereu Alfons d'Este el 1502, considerada com a patrona d'institucions religioses, responsable de l'educació de les dames de la cort i comitent d'art religiós, així com les manifestacions de la seva religiositat en el contacte amb confessors, monges i escriptors de l'entorn, i el seu paper com a impulsora i destinatària de textos de literatura devota. L'interès de tot plegat no tan sols resideix en el fet d'oferir un panorama sobre l'activitat i el comportament devot i religiós d'una gran dama, sinó també en el temps en què té lloc aquesta experiència, un "momento di passaggio" (p. X), quan el record de Savonarola és encara viu i just abans de l'esclat de la Reforma, que a Ferrara tindrà protagonisme, anys a venir, gràcies a la figura de la nora de Lucrècia, Renata de França.

Zarri dedica un capítol a l'etapa romana de la biografia de Lucrècia (1480-1501), que és la que ha donat peu a la llegenda sobre el personatge. Es passa després al període ferrarès, que implica per als Borja l'emparentament amb una de les nissagues més rànquies d'Itàlia, els Este, amb la qual cosa Lucrècia, després de dos matrimonis amb resultat dramàtic, adquireix definitivament el *status* de senyora d'una cort, amb unes obligacions concretes: de primer, proporcionar un

hereu al ducat, necessitat que origina una literatura mèdica encara poc coneguda (Lodovico Bonaccioli); i en segon lloc, la formació d'una cort, en què s'envolta de servidors valencians i espanyols arribats amb el seguici de noces, que influiran en la indumentària, la música o la poesia (recordem que s'ha identificat el cançoner castellà de Mòdena amb un dels volums que Lucrecia s'endugué de Roma). Els llibres de comptes de la duquesa enregistren pagaments als pintors Bartolomeo Veneto i il Garofalo, o al músic Bartolomeo Tromboncino. I en la seva cort trobem poetes com els Strozzi pare i fill, membres d'una important família de la ciutat, i el seu hoste Pietro Bembo; és ben conegut l'episodi, de vegades interpretat en clau sentimental, que uní la duquesa amb aquest i donà lloc a un cèlebre carteig, que pocs anys després ja era imprès com a model epistolar. La dedicatòria de *Gli asolani*, el 1505, o l'edició de la poesia dels Strozzi, a cura d'Aldo Manuzio, el 1513, consoliden la fama de Lucrecia com a dona de cultura i centre d'una cort.

Hi ha poques pistes per esbrinar quina mena d'educació religiosa havia rebut Lucrecia abans d'arribar a Ferrara. En aquests anys previs ja es documenten contactes amb els dominics, que es mantindran en un futur: probablement va ser educada per les monges de San Sisto; visqué l'episodi coetani de la condemna i mort de Savonarola, i compartí l'admiració familiar per la terciària Colomba da Rieti; entre les lectures pietoses dels llibres que porta de Roma hi ha les cartes de santa Caterina de Siena. Aconseguix fer venir a Ferrara la terciària dominicana sor Lucia da Narni, cosa que li mereix l'agraïment del seu sogre el duc Hèrcules; conrea l'amistat de sor Hosanna de Màntua (Osanna degli Andreasi) i manté correspondència amb l'agustina Laura Mignani. Entre els predicadors cridats anualment per celebrar la Quaresma i altres festes hi ha fra Raffaele Griffi, que és l'encarregat d'anunciar-li la notícia de la mort del seu germà Cèsar l'any 1507; a la cort ferraresa, però, dominen els predicadors agustins: hi trobem el general de l'orde Egidio da Viterbo i fra Andrea Baura, que el 1513 dedica un comentari dels psalms a la duquesa. Més endavant ens referirem a les clarisses.

Però és entre 1512 i 1513 que Zarri situa la "svolta spirituale della duchessa", influïda per tragèdies familiars com la mort del pare, de Cèsar i d'alguns fills, i pels recents episodis de la història de Ferrara, embolicada amb una guerra contra el papa Juli II.

Una de les obligacions d'una dama és la protecció i educació de les donzelles que formen part del seu cercle. El clima espiritual de la cort ferraresa es revela en la decisió de tres noies d'ingressar en un monestir, el 1513. A aquest món s'adreça un manual devot de l'agustí Antonio Meli da Cremona, la *Scala del Paradiso*, adaptació en llengua vulgar del manual llatí homònim del pseudo-Agustí, actualment atribuït al cartoixà Gígues II (segle XII), i escrita a petició de Lucrecia però no publicada fins al 1527. En aquest llibre la seva cort és comparada a un monestir: les donzelles "intran nella christiana e religiosissima scola della corte della prefata [...] signora duchessa [...], dove non meno che in observantissimo monasterio di vergini [...] sonno rette e governate" (p. 87).

En la línia dels seus sogres Hèrcules I i la napolitana Elionor d'Aragó, Lucrecia conrea la faceta de fundadora i protectora de monestirs. A Ferrara, el seu lloc de recer espiritual serà el convent de les clarisses de Corpus Domini, que acull les nobles del ducat. Per alleugerir-lo funda el de San Bernardino, on ingressa la seva neboda Camilla, filla de Cèsar, amb el nom de sor Lucrecia. Els claustrals actuen com a centres d'educació i cultura femenines, i les monges i l'abadessa (Laura Boiardi) estan en estreta relació amb la duquesa i la seva cunyada Isabella d'Este; a aquest públic s'adrecen iniciatives com la traducció de

les cartes de sant Jeroni (incloses les adreçades a Eustochium i altres dones) i la redacció de textos devots manuscrits i impresos pensats per a les monges, que comparteixen amb la seva patrona l'interès pel text i l'exegesi de la Bíblia, sotmesos a la consulta i a la interpretació de predicadors i confessors. Inquietuds que es retroben en una filla de Lucrècia, Eleonora, monja del Corpus Domini, a qui Antonio Musa Brasavola dedicarà el diàleg *Vita di Jesu Christo*.

Ferrara, d'altra banda, era la ciutat natal de Savonarola. La memòria del frare s'hi mantenia viva i la ciutat acollia els seus seguidors en èpoques difícils, per exemple un dels seus deixebles florentins, el dominic fra Tommaso Caiani, que compartia l'ideari espiritual i polític de Savonarola i fou confessor i guia espiritual de Lucrècia des de 1514 fins a la mort d'ella el 1519. Del carteiig intercanviat entre tots dos es conserven tan sols algunes cartes de fra Tommaso, que també feia encàrrecs diversos per a la duquessa com a missatger, tot i que no en tenim gaires detalls. Les cartes de Caiani a Lucrècia havien passat desapercebudes fins ara als investigadors de l'Archivio di Stato de Mòdena. Resulten difícils de datar: no s'hi indica l'any i les referències concretes són escasses, perquè, de fet, més aviat constitueixen tractats breus de direcció espiritual, productes d'un dels àmbits tradicionals d'actuació dels dominics, la *cura animarum*. Algunes lletres adopten l'estructura d'un sermó i parteixen del comentari d'un extracte bíblic, especialment els psalms, a partir de la interpretació clàssica segons els quatre sentits de l'Escriptura. Sovint són respostes a consultes concretes de la duquessa, dada que revela un coneixement i fins i tot un hàbit de lectura del text bíblic, o bé són ampliacions, a petició d'ella, de temes tractats en un sermó del frare. Tenen una funció catequètica basada en una teologia senzilla però ben definida que gira al voltant de dos temes: la salvació i la compatibilitat dels deures cortesans amb la pràctica devocional. Caiani ensenya a la duquessa a avançar gradualment en el camí de la devoció i adapta per a ella en vulgar textos de literatura espiritual, com ara el *Tractatus de quatuor instinctibus* de l'agustí alemany Enric de Friemar (Henricus de Firmaria).

L'estudi del perfil religiós de la duquessa es complementa amb un capítol sobre la seva iconografia ferraresa, representada pels presumptes retrats en què apareix com a Beatriu d'Este –la santa de la dinastia del marit– o com a la màrtir Lucrècia de Mèrida; per la tarja votiva de Gianantonio Leli da Foligno que la presenta oferint el seu fill Hèrcules a sant Maureli, patró de Ferrara, i per les il·lustracions de la citada *Scala di Paradiso* de Meli.

El llibre es tanca amb dos apèndixs documentals. El primer conté les dotze cartes conservades de Caiani a Lucrècia, i dues més del frare al duc vidu Alfons I de Ferrara. El segon, lletres diverses de Lucrècia al sogre Hèrcules i al marit Alfons, als marquesos de Màntua i cunyats Francesco Gonzaga i Isabella d'Este, i a l'abadessa del monestir *delle Murate* de Florència.

* * *

La monografia de Zarri reuneix el millor de la tradició de la història de les dones en l'apartat de la història de l'espiritualitat, aplicat al període ferrarès de la biografia de Lucrècia Borja. Queden pendents d'estudi els aspectes religiosos del període romà, amagats per les aproximacions política i llegendària que esmentàvem. A banda de la relació amb les dominiques de San Sisto, sabem els noms d'algun clergue que estava al seu servei (Francesc Gasset) i dels cardenals de la seva confiança (Francesc de Borja, tresorer pontifici, i el portuguès Jorge Costa); Burckard ha recollit la fugaç activitat de la filla d'Alexandre com a llocti-

nent al Vaticà. La llista de llibres que s'endugué de Roma a Ferrara indica que certs elements que conformaran la seva imatge com a dama devota poden provenir de l'etapa anterior; abans m'he referit a les cartes de santa Caterina i ara afegeixo el *Specchio della fede* de Roberto Caracciolo, col·lecció de sermons dedicada a Alfons de Calàbria, pare del segon marit de Lucrecia, el duc de Bisceglie, o una vida de Crist en castellà no identificada i un recull de vides de sants, a banda de luxosos llibres litúrgics.

Ja vèiem que les cartes del confessor revelen la preocupació de la duquessa per fer compatibles la vida de cort i els deures religiosos. Se'n desprèn la imatge amb què Lucrecia es presenta a Ferrara: es basa en un model de dama noble que compleix amb les seves obligacions de cristiana en el marc del matrimoni, combinant les responsabilitats dinàstiques i pedagògiques de la cort que presideix amb la vida cristiana; es tracta, per tant, d'una vivència de la religió integrada en l'estament social al qual pertany, no pas d'un rebuig del seu *status*, malgrat les al·lusions enigmàtiques a una possible espiritualització dels darrers anys, que hauria provocat crítiques i acusacions d'hipocresia. Tot plegat convida a comparar el cas de Lucrecia amb les dones Borja que tradicionalment se solen vincular amb l'espiritualitat: les de la branca hispànica del ducat de Gandia, estudiades, entre d'altres, per León Amorós, Santiago La Parra i Francesc Pons Fuster, però omeses en l'estudi de Zarri.

Sabem que les cunyades i duquesses Lucrecia de Ferrara i Maria Enríquez, muller del segon duc de Gandia Joan de Borja, estaven en contacte: hi ha cartes i material poc estudiat a Mòdena, i caldria fer escorcolls al fons Osuna de l'Archivo Histórico Nacional (Toledo) i a l'arxiu del convent de Santa Clara de Gandia. El setembre de 1494, Joan de Borja es queixava en una carta a la seva germana perquè aquesta no responia les que li havia tramès Maria, aleshores embarassada. Les relacions puntuals entre les cunyades són testimoniades per la tramesa d'una joia de Lucrecia a Maria i, potser, pel projecte de la primera d'assegurar un futur valencià a un fill, Roderic d'Aragó, i un germanastre, Joan de Borja, més conegut com a infant romà, l'herència del qual serà reclamada més endavant per Francesc de Borja i el seu fill Joan. El nebot de Lucrecia, el duc de Gandia Joan de Borja i Enríquez, manté viva la seva imatge com a centre d'una cort literària; si més no, ho fa pensar la presència de la citada edició al·dina dels Strozzi en la seva biblioteca. Encara, el contacte entre les corts ducals de Gandia i Ferrara continuarà en la següent generació, amb les visites de Francesc de Borja al duc Hèrcules II de Ferrara i al seu fill Alfons II, en part relacionades amb la fundació d'un col·legi jesuïta en aquesta ciutat.

Les diferències de perfil espiritual entre Lucrecia i les Borja de Gandia responen a les obligacions de la posició que se'ls assigna com a dones: la cunyada Maria Enríquez, vídua jove, actua com a tutora i governadora en nom del fill Joan fins que aquest es fa càrrec del ducat i proporciona un hereu, el futur sant Francesc, és a dir, fins que la continuació dels estats queda assegurada; és aleshores que ingressa, com a sor Maria Gabriela, en el convent de Santa Clara de Gandia –un altre cop les clarisses–, que no només es beneficia del patrocini dels ducs (deixes testamentàries, etc.), sinó que acull un bon nombre de dones de la família que queden al marge de la política matrimonial; un biògraf del segle XVIII explica, però, que Maria hagué de recórrer a un stratagema per entrar al convent mentre el seu fill era de viatge; en serà abadessa de 1514 a 1519. L'havia precedida, amb només onze anys, la seva filla Isabel, sor Francesca de Jesús, futura abadessa de Santa Clara i fundadora a la Rioja i a Madrid, en estreta relació amb el seu nebot sant Francesc. La figura de la néta de Maria Enríquez, la

“duquesa santa” Maria Lluïsa de Borja i Aragó, comtessa de Ribagorça i duquesa de Vilafermosa, monja frustrada segons les biografies antigues i protectora dels jesuïtes, ens duria massa enllà. Com és sabut, Santa Clara de Gandia participa de l’ambient en què penetra l’erasmisme i les tendències espirituals afins a l’il·luminisme. Al voltant de les dones de Santa Clara retrobem també al XVI un món de clergues i religiosos que sovint exerceixen de guies espirituals a través de sermons o de tractats: recordem, per exemple, el mateix sant Francesc o el visionari menoret Juan de Tejada, un personatge vinculat a Francesca de Jesús i confessor del convent de Santa Clara; i que el 1520 es va publicar a València una traducció de les cartes de sant Jeroni, dedicada a sor Gabriela, a cura del batxiller Juan de Molina.

MARIA TOLDRÀ
Institut Internacional d'Estudis Borgians